

APOKRYFICZNA KORESPONDENCJA MIĘDZY SENEKĄ I ŚWIĘTYM PAWŁEM

Tłumaczenie i opracowanie: Ks. Kazimierz OBRYCKI

Korespondencja między Seneką i św. Pawłem należy do zagadkowych zabytków chrześcijańskiej literatury starożytnej. Cieszyła się zainteresowaniem Ojców Kościoła i aż do czasów współczesnych pobudza umysły badaczy. Autorytet dwóch doktorów Kościoła, a mianowicie: św. Hieronima i św. Augustyna, sprawił, że nie kwestionowano autentyczności tej korespondencji i ciągle się do niej odwoływano jako do powszechnie uznawanej.

Badania egzegetyczne i stylistyczne, prowadzone od połowy XV wieku - kiedy to włoscy humaniści wysunęli wątpliwości co do autorstwa tej korespondencji - z czasem doprowadziły do uznania jej za pisma apokryficzne.¹

Poprzez średniowiecze aż po czasy nowożytne utrzymywało się ciągle przekonanie, że Seneka poznał św. Pawła i dzięki niemu zetknął się z chrześcijaństwem. Podawane były różne argumenty dla potwierdzenia znajomości Apostoła narodów z wychowawcą Nerona i dla zrozumienia ich domniemanej przyjaźni.²

1. Problem *Korespondencji*

Pierwszym dowodem na istnienie *Korespondencji* między Seneką i Pawłem była wypowiedź św. Hieronima, zamieszczona w utworze *O znakomitych męźach*. W tym wykazie pisarzy chrześcijańskich, wśród których znaleźli się także autorzy heretyccy i pisarze żydowscy, umieścił św. Hieronim poganina Senekę: znajduje się on na 12 miejscu, pomiędzy Filonem (11), a Józefem Flawiuszem (13).³ Podstawą do zaliczenia Seneki do katalogu pisarzy chrześcijańskich (*catalogus sanctorum*) był fakt istnienia rzekomych „listów Pawła do Seneki i Seneki do Pawła”, a raczej ich wielka popularność. Nie ma zaś podstaw - zdaniem wielu

¹ Por. L. BOCCIOLINI PALAGI, *Epistolario apocrifico di Seneca e san Paolo*, Firenze 1985, 9-47. Podstawowe prace na temat *Korespondencji* por. Bibliografia.

² *Tamże*.

³ *De viris illustribus* 12. (tł. pol. W. Szoldarski, *PSP* 6, 1970, 40-41). Wypowiedź św. Hieronima o Senecie stanowi w wielu kodeksach prolog *Korespondencji*: por. C.W. BARLOW, *Epistulae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam quae vocantur*, Roma 1938, 15-138.

uczonych⁴ by z tej wypowiedzi wyprowadzić wniosek, że św. Hieronim był przekonany o ich autentyczności. Nigdy bowiem nie powoływał się na tę korespondencję w swoich pismach, a odwołując się do Seneki traktował go jako poganina duchowo związanego z chrześcijaństwem.⁵

Również św. Augustyn dał wyraźne świadectwo o istnieniu tej korespondencji, kiedy w liście do Macedoniusza napisał: „Słusznie powiada Seneka, żyjący w czasach apostoelskich, którego niektóre listy do Pawła Apostoła można czytać: «Wszystkich nienawidzi, kto złych nienawidzi»”⁶ Biskup Hippony wiedział zatem o istnieniu niektórych listów Seneki do Pawła Apostoła: być może były to te same listy, które znał św. Hieronim. Z innych wypowiedzi św. Augustyna dowiadujemy się, że Seneka cieszył się uznaniem w czasach apostoelskich i że wskutek niechęci do Żydów nie wypowiadał się na temat chrześcijan.⁷

Powyższe świadectwa jakkolwiek wstrzeźliwie, jednak podbudowane autorytetem Ojców Kościoła uzupełnia apokryf pochodzący z IV-V wieku, przypisywany biskupowi Linusowi, a zatytułowany *Passio Pauli apostoli* (zwany Pseudo-Linus)⁸ W piśmie tym umiejętnie połączono fakty zaczerpnięte z Dziejów Apostoelskich, dotyczące pobytu św. Pawła w Rzymie podczas jego uwięzienia⁹ z relacjami zaczerpniętymi z *Korespondencji* między Seneką i Pawłem Apostołem o przyjaźni pogańskiego myśliciela z Apostołem narodów.

Na tych trzech wypowiedziach, niczym na fundamencie, opierają się wszystkie późniejsze twierdzenia dotyczące tak autentyczności *Korespondencji* pomiędzy Seneką i Pawłem Apostołem, jak wzajemnej ich znajomości i przyjaźni oraz przyjęcia chrześcijaństwa przez myśliciela pogańskiego.

W epoce karolińskiej ta korespondencja była nie tylko wspomniana lecz także w całości lub we fragmentach przytaczana. Znany teolog i pedagog średniowieczny, Alkuin, umieścił ją razem z podobną korespondencją Aleksandra Wielkiego i Dyndima, króla Bramanów (*Collatio Alexandri et Dindymi*), i ofiarował ją Karolowi Wielkiemu (ok. 795 r.) z następującą dedykacją:

„Bramanów są w tej księdze dziwne obyczaje:
Czytelnik niechaj baczy, czy prawdę poda je.
święty Paweł z Seneką tu listy wymienia:
Na liście znak każdego pozostał imienia.
To wszystko ci przesyła, prześwietny Cezarze,
Uniżony Twój sługa, Albin w skromnym darze”¹⁰

⁴ Por. L. BOCCIOLINI PALAGI, *dz. cyt.*, 19nn; C.W. BARLOW, *dz. cyt.*, 15nn.

⁵ *Hieronimus, Adversus Jovinianum* 1,49: „Scripserunt Aristoteles et Plutarchus et noster Seneca de matrimonio libros” *PL* 23,211; *In Isaiam* 4,11: „Stoici, qui nostro dogmati in plerisque concordant” *PL* 24,17n.

⁶ *Epist.* 153, 14.

⁷ Por. *De civitate Dei* VI,10,1; VI,11. tł. W. Kornatowski, Warszawa: IWPax 1977, t.1,325-328.

⁸ Wyd. R.C. LIPSIUS, *Acta apostolorum apocrypha*, Lepzig 1891, t. 1, 24.

⁹ Por. Dz 28,30-31; Flp 4.22.

¹⁰ *PL* 101,1375 - por. C.W. BARLOW, *dz. cyt.*, 94-104. Tłumaczenie dedykacji - J. Wojtczak.

Do tej korespondencji odwoływał się kilkakrotnie w swych pismach Piotr Abelard (†1142), średniowieczny filozof i teolog¹¹. Do niej sięgał św. Piotr Wielebny (ok. 1150), opat z Cluny¹². Powołując się na św. Hieronima, korzystali z niej średniowieczni pisarze, jak: Frekulus (†853)¹³, Honoriusz z Autun (XII w.)¹⁴, Otto z Freising (†1158)¹⁵, Wincenty z Beauvais (†1264)¹⁶.

W korespondencji Apostoła narodów z wybitnym moralistą pogańskim miało również oparcie przekonanie, że Seneka był w kontakcie ze św. Pawłem, a nawet że łączyły ich przyjazne stosunki. Przekonanie to powstało w IV w. i nabrało szczególnej mocy w końcu średniowiecza i na początku Renesansu¹⁷. Jednocześnie utrzymuje się pogląd, że Seneka zetknął się z chrześcijaństwem. W początkach Renesansu głosi się nawet, że Seneka był chrześcijaninem. Pierwszym, który wyraźnie nazwał Senekę chrześcijaninem, był Jan Colonna (†1353), kardynał na dworze papieskim w Awinionie i protektor Petrarki; powiedział on: „Często sądziłem, że ten (Seneka) był chrześcijaninem, zwłaszcza kiedy wielki doktor Hieronim włączył go do katalogu świętych... Lecz najmocniej skłania mnie do uwierzenia w to, że był on chrześcijaninem, właśnie ta znana w całym świecie korespondencja, zatytułowana: «Listy Pawła do Seneki i Seneki do Pawła»”¹⁸. Pogląd Jana Colonna przyjmują i głoszą tacy przedstawiciele Renesansu, jak: Petrarka (†1374), Boccaccio (†1375), Sico Polenton (†1447)¹⁹.

Pod koniec XV wieku Lorenzo Valla (†1457), najznamienitszy spośród działających w Neapolu humanistów renesansowych, który uchodził za typowego przedstawiciela renesansowego krytycyzmu, podważającego tradycyjną naukę i autorytety, jako pierwszy podważył autentyczność korespondencji Seneki i Pawła, poddając dokładnej i wnikliwej krytyce tak treść, jak i formę utworu²⁰. Nadal

¹¹ Por. *Expositio in Epistulam Pauli ad Romanos* 1,1; *Introductio ad theologiam* 1,24; *Theologia christiana* 1 - tł. fragmentów: K. OBRZYCKI, Świadectwa o korespondencji św. Pawła Apostoła i Seneki, *CT* 53(1983) f. 4, 163.

¹² Por. *Tractatus adversus Petrobrusianos*, *PL* 189, 737 C - tł. fragmentów: K. Obrzycki, *art. cyt.*, 163-164.

¹³ Por. *Chronicon* 2,1,16.

¹⁴ Por. *De luminaribus Ecclesiae* 1,12.

¹⁵ Por. *Chronicon* 3,16.

¹⁶ Por. *Speculum historiale* 9,9.

¹⁷ Por. A. MOMIGLIANO, Note sulla leggenda del Cristianesimo di Seneca, *RiStI* 62(1950) 355.

¹⁸ Por. R. SABBADINI, Giovanni Colonna biografo e bibliografo del sec. XIV, *Atti Acc. Sc. Torino* 46 (1910-1911) 852.

¹⁹ Petrarka napisał fikcyjny list do Seneki, nawiązując do apokryficznej Korespondencji (por. *Rerum familiarum libri* 24 i *Rerum senilium libri* 18) - por. K. OBRZYCKI, *art. cyt.*, 164.

Boccaccio omawia związki Seneki z św. Pawłem, komentując Boską Komedię Dantego (por. *Esposizioni sopra la Comedia di Dante*, oprac. G. PADOAN, Verona 1965, esp. litt. 4, 354-258).

Sicco Polenton, autor *Żywotu Seneki*, przekazał w swym utworze, że Seneka wzywał imienia Zbawiciela w chwili śmierci; opowiadał się za autorstwem Seneki znanego epigramu - por. *Scriptorum illustrium Latinae linguae*, 18, 479, w: *Anthologia Latina* 1,2,667.

²⁰ Polemizuje z tezami o podobieństwie etyki chrześcijańskiej ze stoicką (por. *De vero bono*).

jednak utrzymywało się przekonanie o przyjaznych stosunkach Pawła i Seneki, dla którego podstawę stanowią wypowiedzi św. Hieronima, św. Augustyna, Pseudo-Linusa i innych pisarzy²¹

Na początku XVI wieku ataki na autentyczność tej korespondencji przybierają na sile. Wskazuje się na liczne niedostatki językowe i braki stylistyczne *Korespondencji*. Uznając ją za apokryf usuwa się ze zbiorów listów kanonicznych św. Pawła²²

W okresie protestantyzmu mnożą się ataki na pogląd o chrześcijaństwie Seneki, jak i na jego korespondencję z Pawłem. Erazm z Rotterdamu określa ją mianem nieudolnego falsyfikatu i nie szczędzi przy tym złośliwych uwag pod adresem św. Hieronima, który z niezrozumiałą lekkomyślnością uważał ją za autentyczną²³. W XVII i XVIII wieku definitywnie odrzuca się autentyczność tej korespondencji i zaprzecza się możliwości znajomości i przyjaźni Seneki i Pawła. W tym czasie w Niemczech ukazały się liczne rozprawy, które wykazują bezpodstawność legendy o chrześcijaństwie Seneki²⁴

W XIX i XX wieku podejmowane są badania egzegetyczne i filozoficzne nad apokryficzną *Korespondencją* Seneki i Pawła, które starają się wyświetlić rzeczywiste podstawy powstania owej korespondencji. Analizowane są fakty, które dały asump do powstania i rozpowszechnienia legendy o przynależności Seneki do chrześcijaństwa. Szczególnie zainteresowano się zakresem i wielkością wzajemnego oddziaływania na siebie chrześcijaństwa i pogaństwa²⁵

2. Tradycja rękopiśmiennicza

Korespondencja między Seneką i Pawłem wzbudza zdziwienie niezwykle obfitym przekazem rękopiśmienniczym - na co zapewne wywarła wpływ legenda o chrześcijaństwie Seneki. Do naszych czasów zachowało się około 300 rękopisów, pochodzących z XIV i XV wieku; znajdują się one na terenie całej Europy, w większości jednak we Francji. Ze względu na szczupłość tekstu od XIV wieku dołączono *Korespondencję* Seneki i Pawła do kodeksów pism Seneki; była ona wtedy czytana i przepisywana²⁶

Editio princeps opracował Erazm z Rotterdamu w 1515 r. Kolejne wydanie przygotował E. Haase, które wydał w 1853 r. i 1872 r. jako *Editio Teubneriana*

²¹ Można tu wymienić: Juan Luis Vives, komentator św. Augustyna (†1540); Curione, wydawca Seneki (XVIw.); Justus Lipsius, wydawca pism Seneki i komentator Tacyta (†1606).

²² Tu można wymienić: Lefèvre d'Étaples - por. J. FABER STAPULENSIS: Bibliografia, opracowania: *Sixtus Senese* - por. *Bibliotheca sancta*, 2, *Paulus*, Coloniae 1536, 88nn.

²³ Por. ERASMUS, *L. Annei Senecae Opera*, Basileae 1529, 679.

²⁴ Por. A. FLEURY, *Saint Paul et Sénèque*, Paris 1853, t. 1, 378.

²⁵ Por. Ch. MOHRMANN, *Etudes sur le latin des Chrétiens*, Roma 1958, t.1, 57.

²⁶ Por. C.W. BARLOW, *dz. cyt.*, 69; E. FRANCESCHINI, Un ignoto codice delle epistole „Senecae et Pauli”, w: *Mélanges J. de Ghellinck*, Gembloux 1951, t. 1, 149-170.

(wznawiane jeszcze w 1883 r. i 1895 r.); na tym wydaniu opiera się tekst *Korespondencji* opublikowany w *Supplementum PL* 1, 673-678; wykaz wydań korespondencji jest zamieszczony w bibliografii.

Wydanie krytyczne *Korespondencji* opracował C.W. Barlow w 1938 r. Wyodrębnił on wśród 25 najstarszych rękopisów, pochodzących z IX - XII w., dwie rodziny: α i β , które z kolei pochodzą od archetypu Ω (z V-VI w. zaginiony) za pośrednictwem podarchetypu Σ (z VIII w. zaginiony). Bezpośrednią kopią archetypu Ω był też kodeks P (Parisinus lat. 2772) z IX w., który przedstawia oddzielny bieg tradycji rękopiśmienniczej. Natomiast od rodziny α pochodzi przekaz Alkuina, określony δ z XI w.²⁷

Najnowsze wydanie krytyczne z 1978 r. jest autorstwa filologa włoskiego L. Bacciolini Palagi, która w swej pracy uwzględniła badania A. Kurfess'a oraz E. Franceschini'ego; ten ostatni opracował nieznaną dotąd rękopis - pochodzący z podarchetypu Σ - oznaczony λ (Ambrosianus C.72 Inf) z XI w.²⁸

Dokonano tłumaczeń *Korespondencji* na różne języki, zwłaszcza na niemiecki i włoski; jest też polskie tłumaczenie E. Dąbrowskiego, które zostało dokładnie przejrzone i poprawione, a komentarz do niego na nowo opracowany²⁹

3. Czas i miejsce powstania, autor *Korespondencji*

a) Dla ustalenia czasu powstania *Korespondencji* - zdaniem wielu uczonych³⁰ - ważne są świadectwa św. Hieronima i Laktancjusza. Albowiem badania filologiczne nad łaciną klasyczną i ludową I wieku wykluczają możliwość zaliczenia *Korespondencji* do tej epoki. Nie ma też żadnych dowodów na jej istnienie w wieku II i III, chociaż znajdują się wypowiedzi o wewnętrznym powinowactwie Seneki z chrześcijaństwem³¹ Nic nie mówi o tej *Korespondencji* Laktancusz, który w piśmie *Divinae Institutiones*, powstałym w 324 r., wypowiedział bardzo pochlebną opinię o Senecie, iż „mógł być prawdziwym czcicielem Boga, gdyby ktoś wskazał” (14,24). Tę właśnie datę uważa się za *terminus post quem* powstania *Korespondencji*. Natomiast jej *terminus ante quem* są słowa św. Hieronima, który pierwszy uczynił wzmiankę o istnieniu *Korespondencji* w piśmie „O znakomitych mężach” (12), powstałym w 392 r.

²⁷ Por. C.W. BARLOW, *dz. cyt.*, 15nn.

²⁸ Por. E. FRANCESCHINI, *art. cyt.*, 149-170; L. BOCCIOLINI PALAGI, *dz. cyt.*, 45-47.

²⁹ Por. E. DĄBROWSKI, *Korespondencja św. Pawła Apostoła z Seneką*, w: *Prolegomena do Nowego Testamentu*, Opole 1949, 594-603.

³⁰ Por. L. BOCCIOLINI PALAGI, *dz. cyt.*, 19-23.

³¹ TERTULIAN, *De anima* 20,1 (CCL 2,799 nn); MINUCJUSZ FELIKS, *Oktawiusz* 20,1 (tł. pol. M. Szarmach, *PSP* 44, 1988, 46).

Należy tu wspomnieć o wysuniętej ostatnio hipotezie, poświadczonej historycznie i egzegetycznie, o różnym czasie powstania dwóch ostatnich listów³² Według niej 10 pierwszych listów *Korespondencji* powstało w III-IV wieku, a 2 ostatnie zostały dodane później³³

b) Niewiele można powiedzieć o autorze *Korespondencji* i o miejscu jej powstania. E. Liénard uważał, że był nim ktoś ze środowiska senatora rzymskiego Symmachusa, znanego mówcy i autora zbioru listów³⁴ Miałoby to być ćwiczenie ucznia na zadany przez nauczyciela retoryki fikcyjny temat³⁵ C.W. Barlow sądził, że ta *Korespondencja* była szkolnym ćwiczeniem dwóch lub trzech uczniów w szkole retorycznej³⁶ Na pracę szkolną wskazują także takie czynniki jak: szorstkość stylu, nieporadność gramatyczna i ubóstwo treści pism. Nie spotkało się z uznaniem twierdzenie A. Kurfess'a i C.W. Barlow'a, którzy przyjmują różny czas powstania i różnych autorów *Korespondencji*³⁷. Za prawdopodobne uważa się twierdzenie o innym autorze listów Seneki niż listów Pawła. Fakt ten tłumaczyłby różnice stylistyczne tych listów, jak też byłby pomocą przy wyjaśnianiu sprzeczności co do oceny cesarza Nerona, widocznych w *Korespondencji*³⁸

4. Cel *Korespondencji*

Zbiór liczy 14 listów: 8 Seneki i 6 Pawła. Treść listów jest błaha: banalna wymiana komplementów, dopytywanie się o zdrowie, przesyłanie pozdrowień. Ani razu nie poruszono spraw doktrynalnych, nie obecna jest w nich problematyka filozoficzno-religijna: na co wskazywałaby osobowość obu adresatów *Korespondencji*. Również forma listów daleka jest od precyzji myśli i kunsztu słowa autentycznych dzieł Seneki czy listów św. Pawła. Stąd też niektórzy uczeni wysunęli tezę, że św. Hieronim i św. Augustyn, autorytety Kościoła, znali inny zbiór listów Seneki i Pawła. Wydawało się im niemożliwe, by tak wielcy doktorzy Kościoła nie poznali się na miernym i nieudolnym falsyfikacie, jakim jest *Korespondencja*³⁹

Powstaje zasadnicze pytanie, co zamierzał osiągnąć anonimowy autor *Korespondencji*. Czy chciał tym pismem udowodnić przynależność Seneki do chrześcijaństwa, by w ten sposób zwiększyć jego autorytet i zapewnić powodzenie innym jego pismom? Nie jest łatwo rozstrzygnąć tego problemu. Nie można bo-

³² Por. L. BOCCIOLINI PALAGI, *dz. cyt.*, 35-45.

³³ *Tamże*; podaje opinie co do porządku listów *Korespondencji*.

³⁴ Sur la correspondance apocryphe de Sénèque et de S. Paul, *RBPhH* 1(1932), 5-23.

³⁵ Do tej samej lub podobnej klasy należała apokryficzna korespondencja *Collatio Alexandri et Dindymi*, którą Alkulin połączył w jednym zbiorze z *Korespondencją* Seneki i Pawła (*PL* 101,1375).

³⁶ *Dz. cyt.*, 92.

³⁷ Por. L. BOCCIOLINI PALAGI, *dz. cyt.*, 35 nn.

³⁸ *Tamże*.

³⁹ Por. A. FLEURY, *dz. cyt.*, t. 1, 258.

wiem dokładnie wykazać, kiedy zrodziła się legenda o chrześcijaństwie Seneki; czy i jak była ona związana z *Korespondencją*. Wiadomo jedynie, że przekonanie o chrześcijaństwie Seneki - o czym wcześniej już była mowa - utrzymywało się od starożytności przez całe średniowiecze. Ponadto legenda ta, jak zazwyczaj się dzieje, oplotła się wokół rzeczywistych zdarzeń.

Trzeba tu wspomnieć, że u podstaw legendy o chrześcijaństwie Seneki leżą rzeczywiste fakty, wzięte z *Dziejów Apostolskich*. W roku 52 w Koryncie brat Seneki, Gallion, prokonsul Achai, uwolnił św. Pawła od oskarżeń żydowskich (Dz 18,12-16). Podczas ponownego oskarżenia przed Agryppiną i Festusem św. Paweł odwołał się jako obywatel rzymski do cesarza. A gdy przybył do Rzymu, został przekazany do dyspozycji przyjaciela Seneki, Burrusa, prefekta pretoria-
nów i współregenta. W Rzymie św. Paweł przebywał przez całe dwa lata i cieszył się swobodą; mógł też prowadzić owocną działalność apostolską, opisaną w epilogu *Dziejów Apostolskich* (28,30-31), którą tłumaczyłaby bliska znajomość i przyjaźń z Seneką⁴⁰

Aby potwierdzić przynależność Seneki do chrześcijaństwa, wskazywano z kolei na zbieżność jego poglądów i nauk moralnych z odnośnymi miejscami w Piśmie Świętym, zwłaszcza w Listach św. Pawła. Wprawdzie można zauważyć pewne zbliżenia Seneki do chrześcijaństwa w praktycznej moralności, lecz w istotnych punktach różnią się jego poglądy od nauki Chrystusa. Prowadzone w ostatnich latach badania w sposób wystarczający wykazują, że Seneka niczego nie przejął od chrześcijaństwa, a tym samym od św. Pawła. Natomiast to, że chrześcijanie odnajdowali w dziełach Seneki niejedną myśl sobie bliską, można wytłumaczyć paralełą istniejącą nie tylko pomiędzy nauką chrześcijańską a filozofią Seneki, lecz także innymi kierunkami filozofii greckiej, a zwłaszcza stoicyzmu⁴¹

Warto tu wspomnieć o pochodzącym również z IV wieku apokryficznym liście Annasza do Seneki - niedawno odkrytym i wydany przez B. Bischoffa - który wskazuje na zainteresowanie postacią Seneki w kołach żydowskich⁴²

Na wewnętrzne powinowactwo chrześcijaństwa z Seneką zwrócono uwagę również przed powstaniem *Korespondencji*. Do niego odwoływał się Tertulian, czego dowodem jest słynne jego powiedzenie: „Seneka często nasz”⁴³ Wysoko

⁴⁰ Por. E. FRANCESCHINI, E veramente apocrifo l'epistolario Seneca - A.Paolo?, w: *Letterature comparate. Problemi e metodo*, Bologna 1981, 827 nn. Autor stwierdza, że wartość przytoczonych argumentów skrypturystycznych jest krucha i niepewna. W teorii nie jest bynajmniej niemożliwe, żeby Seneka i św. Paweł znali się ze sobą.

⁴¹ Por. L. JOACHIMOWICZ, *Seneka*, Warszawa 1977, 91-95; L. MALUNOWICZ, *Moralista u boku Nerona*. Seneka Młodszy, *Znak* 11(1959) nr 56, 152-165.

⁴² Por. B. BISCHOFF, Der Brief des Hohenpriesters Annas an den Philosophen Seneca - eine jüdisch-apologetische Missionsschrift (4-es Jahrhundert?), w: *Anecdota novissima. Texte des vierten bis sechzehnten Jahrhunderts*, Stuttgart 1984, 1-9.

⁴³ *De anima* 20,1 (CCL 2,779 nn).

ceniał mądrość Seneki Laktancjusz, który nawet bolał nad tym, że ten myśliciel pogański nie poznał Ewangelii, choć był tak bliski chrześcijaństwu⁴⁴

Ideowe zatem zbliżenia między chrześcijaństwem a stoicyzmem w nauce moralnej skłoniły pisarzy chrześcijańskich do zainteresowania się Seneką i jego traktatami moralnymi. Z biegiem czasu doprowadziło ono do stworzenia legendy o nawróceniu pogańskiego myśliciela, którego sprawcą miał być Paweł Apostoł. *Korespondencja* pomiędzy nimi potwierdziła jedynie istnienie tej legendy i przyczyniła się do jej rozpowszechnienia: była więc nie tyle jej przyczyną, co raczej świadkiem⁴⁵

Można też doszukać się w powstaniu *Korespondencji* także celu apologetycznego. Nieznany autor tworząc fikcyjną wymianę listów pomiędzy Seneką - reprezentantem kultury klasycznej a św. Pawłem - apostołem Chrystusa, chciał uzyskać dla nowej religii w pogańskim świecie taką przychylność i uznanie, jakim św. Paweł został obdarzony przez Senekę. Zamierzenia twórcy listów Seneki i Pawła pokrywałyby się - jak się wydaje⁴⁶ - z zamysłem św. Hieronima, który w prologu swego dzieła „O znakomitych mężach” broni godności i prestiżu piśmiennictwa chrześcijańskiego. W mocnych słowach wykazuje, że literatura chrześcijańska nie jest gorsza od pogańskiej, ale wręcz z powodzeniem może z nią konkurować⁴⁷

Interesujące wnioski z badań stylistycznych *Korespondencji* przedstawiła w swojej pracy L. Bocciolini Palagi⁴⁸ Uczona włoska zauważa, że motywem przewodnim tego apokryficznego pisma jest wykształcenie retoryczno-stylistyczne. W liście 7 św. Paweł jest przedstawiony jako człowiek nie mający dostatecznego wykształcenia. Dla wiedzy i mądrości Seneki, którego nazywa moralistą, filozofem, nauczycielem wszystkich - jak czytamy w liście 2 - ma on wielki podziw i uznanie. Seneka zaś jest przedstawiony w liście 12 jako ten, który góruje nad Pawłem wspaniałą wymową i świetnym stylem. Ceni wprawdzie listy Pawła, bo - czytamy w liście 7 - są pisane z natchnienia Bożego, lecz zauważa ich stylistyczną mierność; stąd w liście 9 wspomina o przesłaniu Pawłowi książki retoryki.

Te dwa wątki, widoczne w *Korespondencji* - zdaniem włoskiej uczonej - nie są ze sobą sprzeczne, lecz się wzajemnie uzupełniają. Z jednej strony zostają tu poświadczane stałe dążenia pisarzy chrześcijańskich do korzystania z klasycznej retoryki, by ideom religijnym nadać odpowiednią formę zewnętrzną; z takim za-

⁴⁴ *Divinae Institutiones* 14,24 (CSEL 19).

⁴⁵ Por. M. ERBETTA, *Gli apocrifi del Nuovo Testamento*, Casale 1969, t. 3, 85-87.

⁴⁶ Por. E. BICKEL, *Lehrbuch der Geschichte der römischen Literatur*, Heidelberg 1937, 245; L. BOCCIOLINI PALAGI, *dz. cyt.*, 9-16.

⁴⁷ „Niechaj więc dowiedzą się Celsus, Porfiriusz i Julian, te wściekle psy szczekające na Chrystusa, niech dowiedzą się ich zwolennicy, którzy sądzą, iż Kościół nie miał żadnych filozofów, mówców i uczonych, jak wielu i jakich mężów go założyło, wznosiło i ozdabiało; niech przestaną naszej wierze wyrzucać nieokrzesane prostactwo, a raczej niech się przyznają do swej niewiedzy” (*O znakomitych mężach*, prolog, tł. W. Szołdrski, PSP 6).

⁴⁸ *Dz. cyt.*, 9-16; por. E. BICKEL, *dz. cyt.*, 245; C.W. BARLOW, *dz. cyt.*, 91nn.

łożeniem wydają się być zbieżne także wypowiedzi św. Hieronima czy św. Augustyna⁴⁹. Z drugiej strony *Korespondencja* stanowiła argument do wykazania bezpodstawności zarzutów pisarzy pogańskich przeciw wartości tekstów biblijnych. Przedkładając bowiem duchowe wartości listów św. Pawła nad ich zewnętrzzną formę, anonimowy autor starał się zachęcić czytelnika pogańskiego do ich lektury⁵⁰.

A zatem, *Korespondencja* Seneki i Pawła, która powstała - jak to wyżej wykazano - w retorycznej szkole jako praca na zadany temat, nie jest jedynie czystym ćwiczeniem retorycznym. Wyraźnie bowiem da się zauważyć tu cel parenetyczny. Szkolny twórca opracowując fikcyjną wymianę listów pomiędzy św. Pawłem, który był apostołem narodów i autorem znanych i cenionych wśród chrześcijan listów, a Seneką, który był znakomitym myślicielem pogańskim i autorem listów i traktatów filozoficznych cieszącym się wielkim uznaniem w świecie pogańskim, zamierzał swym utworem wskazać na związki chrześcijaństwa z pogaństwem: retoryka bowiem pogańska może zaoferować literaturze chrześcijańskiej cenny dorobek retoryczno-stylistyczny, chrześcijaństwo zaś podzielić się może z pogaństwem bogactwem duchowym zawartym w listach św. Pawła.

Niniejsze tłumaczenie opiera się na wydaniu L. BOCCIOLINI PALAGI, *Epistolario apocrifo di Seneca e san Paolo*, Biblioteca Patristica 5, Firenze 1985, 50-70.

⁴⁹ Por. HIERONIM, *Epist.* 22,30: „Sermo horrebat incultus”; *In Jonam* 3,6 „Difficile homines potentes et nobiles et divites, et multo his difficilium eloquentes credunt Deo...non possunt videre virtutes simplicitatemque scripturae sanctae, non ex maiestate sensuum, sed verborum iudicant vilitate”

AUGUSTYN, *Confessiones* III,5,9: „visa mihi indigna (scriptura) quam Tullianae dignitatis compararem”

⁵⁰ Dowodem tego jest przekład Biblii (Wulgata) dokonany przez św. Hieronima por. L. BOCCIOLINI PALAGI, *dz. cyt.*, 9-16.

BIBLIOGRAFIA

(C P L 191)

Pełna bibliografia za lata 1883-1938 znajduje się w: J. HAUSSLEITER, *Literatur zu der Frage Seneca und das Christentum*, w: *Bursians Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft* 1943, nr 281, 172-175. Bibliografię do roku 1985 podaje: L. BOCCIOLINI PELAGI, *Epistolario apocrifo di Seneca e san Paulo*, Biblioteca Patristica 5, Firenze 1985, 153-160.

A. Wazniejsze wydania:

- ERASMUS, *L. Annaei Senecae Opera*, Basileae 1515; 1529, 679-682.
- FABRICIUS, *Codex Apocryphus Novi Testamenti*, Hamburgi 1703, 1719, t. 2, 880nn.
- HAASE F., *L. Annaei Senecae Opera quae supersunt*, Leipzig 1853, t. 3, 476-481; 1872; 1883; 1895; 1902.
- KRAUS F.X., *Der Briefwechsel Pauli mit Seneca*, *ThQ* 49(1867), 603-624.
- WESTERBURG E., *Der Ursprung der Sage dass Seneca Christ gewesen sei*, Berlin 1881, 42-50.
- BARLOW C.W., *Epistolae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam quae vocantur*, Romae 1938
- HAMMAN A., *PLS* 1, Paris 1958, 673-678 (za C.W. Barlow).
- BOCCIOLINI PALAGI L., *Il carteggio apocrifo di Seneca e San Paolo*, Firenze 1978; Biblioteca Patristica 5, Firenze 1985.

B. Opracowania

- ALTANER B., STUIBER A., *Patrologia*, Warszawa 1990, 220.
- AUBERTIN C., *Étude critique sur les rapports supposés entre Sénèque et Saint Paul*, Paris 1857 (bibliografia).
- AUBERTIN B., *Sénèque et Saint Paul. Étude sur les rapports supposés entre le philosophe et apôtre*, Paris 1872.
- BARDENHEWER O., *Der Briefwechsel zwischen Paulus und Seneka*, w: *Geschichte der altkirchlichen Litteratur*, Freiburg 1902, t. 1, 467-471.
- BARLOW C.W., por. Wydania.
- BENOIT P., *Sénèque et Saint Paul*, *RB* 53(1946), 7-35.
- BICKEL E., *Lehrbuch der Geschichte der römischen Literatur*, Heidelberg 1937.
- BOCCIOLINI PALAGI L., por. Wydania.

- DĄBROWSKI E., Korespondencja św. Pawła Apostoła z Seneką, w: *Prolegomena do Nowego Testamentu*, Poznań 1960, 596-602 (tekst łaciński i przekład polski).
- DĄBROWSKI E., Paweł Apostoł (Korespondencja z Seneką), w: *PEB* 2, 250-252.
- DEISSNER K., Paulus und Seneca, *Beiträge zur Förderung christlicher Theologie* 21(1917) 81 nn.
- ELLIOTT J.K., *The Apocryphal New Testament*, Oxford 1993, 547-554 (przekład angielski).
- ERBETTA M., *Gli apocrifi del Nuovo Testamento*, Casale 1969, t. 3, 85-92 (przekład włoski).
- FABER STAPULENSIS J., *S. Pauli Apostoli Epistolae XIV cum commentario*, Coenobium S. Germani iuxta Parisios 1512.
- FLEURY A., *Saint Paul et Sénèque*, Paris 1853.
- FRANCESCHINI E., Un ignoto codice delle epistole „Senecae et Pauli”, w: *Mélanges J.de Ghellinck*, Gembloux 1951, t. 1, 149-170.
- FRANCESCHINI E., E veramente apocrippo l'epistolario Seneca-S.Paolo? w: *Letterature comparate. Problemi e metodo. Studi in onore di E.Paratore*, Bologna 1981, 827-841.
- GLUBOKOVSKIJ N.N., Sv. apostol Pavel i filosof Seneka, *Christianskoe Čtenie* 88(1908) 503-532, 645-670.
- HARNACK A., *Geschichte der altchristlichen Literatur*, Leipzig 1893, t.1, cz. 2, 763-765; 1903, t. 2. cz. 2, 458-459.
- JOACHIMOWICZ L., Korespondencja Seneki z Pawłem Apostołem, w: *Seneka*, Warszawa 1977, 89-95.
- KRAUS F.X., por. Wydania.
- KURFESS A. - Zum apokryphen Briefwechsel zwischen Seneca und Paulus, *ThG* 29 (1937), 317-322.
- KURFESS A., Der Brand Roms und die Christenverfolgung im Jahre 64 n. Ch. *Mnemosyne* 6(1938), 261-272.
- KURFESS A., Zum apocryphen Briefwechsel zwischen Seneca und Paulus, *ThQ* 119(1938), 318-331.
- KURFESS A., Zum dem apokryphen Briefwechsel zwischen dem Philosophen Seneca und dem Apostel Paulus, *Aevum* 26(1952), 42-48.
- KURFESS A., Der apokryphe Briefwechsel zwischen Seneca und Paulus, w: W. HENNECKE, W. SCHNEEMELCHER, *Neutestamentliche Apokryphen*, Tübingen 1971, 84-89.
- LECLERCQ H., Sénèque et S.Paul, *DACL* 15,1, 1950, 1193-1198.
- LIÉNARD E., Sur la correspondance apocryphe de Sénèque et de S.Paul, *RBPhH* 11(1932), 5-23.
- LIÉNARD E., Alcuin et les epistolae Senecae et Pauli, *Tamže*, 20(1941), 589-598.

- LIGHTFOOT J.B., *St. Paul and Seneca*, w: *St. Paul's Epistle to the Philippians*, London 1891, 270-333.
- MAŁUNOWICZ L., *Moralista u boku Nerona. Seneka Młodszy*, *Znak* 11(1959) nr 56, 152-165.
- MOMIGLIANO A., *Note sulla leggenda del Cristianesimo di Seneca*, *RiStI* 62(1950) 325-344.
- MORALDI L., *Apocrifi del Nuovo Testamento*, Torino 1971, t. 2, 1749-1755 (przekład włoski).
- OBRYCKI K., *Świadectwa o korespondencji św. Pawła apostoła i Seneki*, *CT* 53(1983) f. 4, 161-164.
- PASCAL C., *La falsa corrispondenza tra Seneca e S. Paolo*, w: *Letteratura latina medievale*, Catania 1909, 123-140.
- PINK K., *Die Pseudopaulinische Briefe*, 2 (4): *Der Briefwechsel zwischen Paulus und Seneca*, *Biblica* 6(1925), 193-200.
- PRELLER H., *Paulus oder Seneca?*, w: *Festschrift W. Jueich zum 70 Geburtstag*, Weimar 1929, 68-80.
- PRZYCHOCKI G., *Nero, Seneka, Paweł*, Warszawa 1934.
- RÖMER C., *Der Apokryphe Briefwechsel zwischen Seneca und Paulus*, w: SCHNEEMELCHER W., *Neutestamentliche Apokryphen* Tübingen 1989, t. 2, 44-50 (przekład niemiecki).
- SCHANZ M., HOSIUS C., *Geschichte der römischen Literatur*, München 1935, t.2, 714-717.
- SEVENSTER J.N., *Paul and Seneca*, Leiden 1961.
- SOLTAN W., *Seneca und Paulus*, *Preussische Jahrbücher* 136(1909), 311-320.
- SPEYER W., *Die literarische Fälschung im heidischen und christlichen Altertum*, München 1971.
- TRILLITZSCH W., *Seneca im literarischen Urteil der Antike*, Amsterdam 1971, 170-185.
- VOUAUX L., *Les actes de Paul et ses lettres apocryphes*, Paris 1913, 332-369.
- WACHSMUTH C., *Zu Seneca's Briefwechsel mit dem Apostel Paulus*, *Rheinisches Museum für Philologie* 16(1861), 301-303.
- WESTERBURG E., por. Wydania.

LISTY SENEKI DO PAWŁA I PAWŁA DO SENEKI¹

(Tekst źródłowy)

I. Seneka przesyła pozdrowienia Pawłowi

Sądzę, że Ty, o Pawle, już się dowiedziałeś, jaką rozmowę wczoraj odbyliśmy z naszym Lucyliuszem o tajemnicach² i innych sprawach, bo towarzyszyli mi niektórzy zwolennicy Twojej religii. Razem z nimi udaliśmy się też do ogrodów Salustiusza³, gdzie w dogodnym miejscu odbyliśmy towarzyskie spotkanie, mimo że wspomniani Twoi uczniowie chcieli iść w innym kierunku. Mocno Cię zapewniam, jakże pragnęliśmy wszyscy wtedy Twojej obecności i jak umocniło nas na duchu odczytanie Twojej księżeczki⁴, to znaczy: jednego z Twoich licznych listów, które stanowią cudowną zachętę do życia moralnego; skierowałeś go do gminy w jakimś mieście lub stolicy prowincji⁵. Zawarte tam myśli - jak sądzę - nie pochodzą od Ciebie, ale że wypowiedziano je przez Ciebie⁶; dokładniej zaś mówiąc, że trochę są od Ciebie, i trochę przez Ciebie⁷. Albowiem w nich widoczne jest niezwykle dostojeństwo i tak wielka szlachetność, że moim zdaniem człowiekowi za brakłoby życia i siły by mógł coś takiego wymyślić i napisać.

Pragnę, byś Ty, o bracie, dobrze się czuł!

¹ W wielu kodeksach korespondencję Pawła z Seneką poprzedza Prolog - tekst św. Hieronima, *O znakomitych mężach* 12 (PSP 6(1970), 40-41, tł. W. Szoldarski): „Lucjusz Anneusz Seneka z Korduby, uczeń stoika Sotiona i stryj poety Lukana, odznaczał się niezwykle umiarkowanym trybem życia. Nie zaliczyłbym do katalogu świętych, gdyby nie skłoniły mnie do tego owe listy, które wielu czyta: listy Pawła do Seneki i Seneki do Pawła. W listach tych Seneka wyraził pragnienie, mimo że był nauczycielem Nerona i osobistością najbardziej wpływową w tym czasie, by mieć u swoich takie uznanie, jakie Paweł ma u chrześcijan. Neron skazał na śmierć Senekę o dwa lata wcześniej niż Piotr i Paweł zostali uwieńczeni męczeństwem”

² Rozmowa Seneki z Lucyliuszem - adresatem jego Listów moralnych - w obecności uczniów św. Pawła o niekanonicznych księgach Pisma św. (apokryfy) z wielu względów wydaje się anachronizmem. Stąd „apocripha” tłumaczono przez „tajemnice święte” (por. M.R. JAMES), czy też odczytywano jako: „apographa” - odpisy, kopie (por. A. FLEURY).

³ Należały do rodziny Salustiusza, historyka żyjącego w I w. przed Ch. Były położone między obecnym Piazza Barberini a Porta Pia. Założone za czasów Tyberiusza, w 410 r. zostały splądrowane przez Alaryka. Por. P. GRIMAL, *Les jardins romains*, Paris 1969, 143 n.

⁴ „libellus” w łacinie klasycznej oznacza: „list” (por. CICERO, *Epist. ad Atticum* VI,1,5; *Epist. familiares* XI,11,1).

⁵ Być może chodziło o listy: do Tesaloniczan - Tessalonika była stolicą rzymskiej prowincji Macedonii; do Koryntian - Korynt, stolica Achai; lub też o listy do Efezjan, do Filipian, do Kolosan - Efez, Filippi, Kolosy były miastami niezależnymi.

⁶ Miejsce to potwierdza obecność natchnienia Bożego przy powstaniu Pisma św. - por. List 7 *Korespondencji*.

⁷ Autor *Korespondencji* podkreśla zastugi św. Pawła przy powstaniu jego listów.

II. Paweł przesyła pozdrowienia Anneuszowi Senece

Wielką radość sprawił mi otrzymany od Ciebie wczoraj list. Odpowiedziałbym nań, gdyby był ze mną młodzieniec⁸, którego zamierzałem posłać do Ciebie. Wiesz bowiem dobrze, kiedy, przez kogo, w jakim czasie i komu winno się powierzać przesyłki⁹. Proszę Cię więc, byś nie uważał, że Cię lekceważę, jeśli zwracam uwagę na przymioty Twojej osoby¹⁰. Przede wszystkim czuje się uszczęśliwiony uznaniem przez Ciebie człowieka, który cieszy się tak wielkim autorytetem - skoro gdzieś napisałeś, że mój list został dobrze przez was przyjęty¹¹. Zapewne tak nie wyraziłbyś się Ty, znawca zagadnień moralnych¹², mistrz wymowy¹³, nauczyciel tak potężnego władcy, jak również wszystkich ludzi¹⁴, gdyby nie było wiadomo, że mówisz prawdę.

Życzę Ci, byś długo cieszył się dobrym zdrowiem!

III. Seneka przesyła pozdrowienia Pawłowi

Uporządkowałem już niektóre pisma i podzieliłem je odpowiednio do ich treści¹⁵. Postanowiłem także przeczytać je Cezarowi. Jeśli tylko los okaże się łaskawy, a Cezar znów się nimi zainteresuje, wtedy być może i Ty sam tam się znajdziesz. Gdyby się tak nie stało, wyznaczę Ci inny dzień, byśmy razem przejrzeni to dzieło. Nie mógłbym przecież przekazać tego pisma Cezarowi, gdybym wcześniej nie porozumiał się z Tobą. Aby zatem mogło się to bez żadnej szkody dokonać, chcę, abys wiedział, że w tej sprawie nie pominię Ciebie.

Bądź zdrow, o najdroższy Pawle!

⁸ Wzmianka o posłańcu należy do toposu listów. Często posługiwał się nim w swoich listach Kwintus Aureliusz Symmachus, żyjący w IV w. (por. *Epist.* I,87; III,4; III,28 - SYMMAQUE, *Lettres. Texte établi, traduit et commenté* par J.P. Callu, Paris 1972-1982, t. 1-2,).

⁹ Może to być świadectwo norm przyjętych w szkole retorycznej; por. C.W. BARLOW, *dz. cyt.*, 90.

¹⁰ Zdanie to nie jest jasne: czy chodzi tu o adresata, czy o posłańca? C.W.Barlow (*dz. cyt.*, 140) przyjmuje posłańca, inni - adresata (por. L. BOCCOLINI PALAGI, *dz. cyt.*, 84-86).

¹¹ Por. List 7, gdzie mowa jest o tym, że listy św. Pawła wywarły dobre wrażenie na cesarzu Neronie.

¹² Autor odwołuje się do znanego zwrotu prawnego: *ensor morum, censor disciplinarum*. Seneka, wyznawca stoicyzmu, był "znawcą zagadnień moralnych"

¹³ „Sophista”, zapożyczenie greckie, wprowadzone do j. łacińskiego za czasów Cyncerona. Miało znaczenie pozytywne i negatywne: negatywnie oznacza: sofistę, naśladowcę filozofów, udającego filozofa, krętarza; pozytywnie - mistrza wymowy, krasomówcę. Tu jest użyte pozytywnie.

¹⁴ Seneka był wychowawcą Nerona, który miał stać się idealnym władcą. Przez swoje pisma był też Seneka nauczycielem wszystkich.

¹⁵ Zwrot *statum dare* - uporządkować i *divisio* - podział na części - są wyrażeniami retorycznymi. Por. 2 Kor 1,17.

IV Paweł przesyła pozdrowienia Anneuszowi Senece

Ilekróć czytam Twoje listy, wyobrażam sobie, że Ty jesteś obecny, i nie myślę o niczym innym jak tylko o tym, że Ty zawsze jesteś z nami. Gdy więc zdecydujesz się tu przybyć, spotkamy się twarzą w twarz.

Życzę Ci, byś dobrze się czuł!

V. Seneka przesyła pozdrowienia Pawłowi

Niepokoi nas zbyt długa Twoja nieobecność. Co się stało? Co było przyczyną Twego milczenia? Jeśli powodem tego jest gniew władczyni¹⁶, która oburza się na Ciebie za to, że odstąpiłeś od dawnego obrządku i religii, a zwrócisz się ku innym sprawom¹⁷, to skorzystaj ze sposobności, by jej wyjaśnić, że dokonałeś tego nie z lekkomyślności, lecz z rozważi¹⁸

Bądź zdrów!

VI. Paweł przesyła pozdrowienie Senece i Lucyliuszowi¹⁹

O tym, co mi pisaliście²⁰, nie wolno głosić piórem i atramentem²¹, bo jedna z tych spraw jest jakimś znakiem i wskazówką, druga zaś odkryciem; zwłaszcza że wiem, iż są wśród was i między wami, tacy, którzy mnie rozumieją²². Winniśmy okazywać szacunek wszystkim, a zwłaszcza tym, którzy korzystają z każdej sposobności, aby pokazać swoje oburzenie²³. Jeśli zachowamy wobec nich cierpli-

¹⁶ Zapewne chodzi tu o cesarzową Poppeę Sabinę, która była ukrytą zwolenniczką judaizmu; pochowana była według rytu żydowskiego - por. JÓZEF FLAWIUSZ, *Vita* 3,16; *Antiquitates Judaicae* XX,8,11; TACYT, *Annales* XVI,6.

¹⁷ To jest nawrócenie na chrześcijaństwo.

¹⁸ Na początku pobytu św. Pawła w Rzymie jego stosunki z cesarzową Poppeą Sabina miały być dobre - por. E. WESTERBURG, *dz. cyt.*, 27.

¹⁹ Lucyliusz, adresat *Listów moralnych* Seneki, pełnił urząd prokuratora w Alpach, Epirze, Macedonii, Afryce. W r. 63/64 był zarządcą Sycylii. Był utalentowanym, dobrym stylistą; pisał utwory poetyckie o tematyce filozoficznej, jak też o Sycylii. Stąd przypisywano mu autorstwo poematu *Etna*, zaliczanego do pseudowergiliańskich utworów - co się nie potwierdziło.

²⁰ Może to być sprawa nawrócenia św. Pawła na chrześcijaństwo, o czym nie chce pisać przez wzgląd na cesarzową Poppeę Sabinę - por. *List* 5 i 7.

²¹ Zwrot *harundine et atramento eloqui* występuje też w listach św. Jana (Wulgata): 2 J 12: *Plura habens vobis scribere nolui per chartam et atramentum*, 3 J 13: *Multa habui tibi scribere, sed nolui per atramentum et calamum scribere tibi* - por. CICERO, *Epist. ad Quintum* 2,14,1.

²² Zwroty: *inter vos esse, apud vos, in vobis* są nie całkiem zrozumiałe. W Korespondencji występują one dość często - por. *List* 1.

²³ To jest: dwór cesarski, a zwłaszcza cesarzowa Poppea Sabina.

wość²⁴, zwycięstwo będzie zawsze przy nas i to całkowite, o ile tylko oni potrafią wzbudzić żal za swoje uchybienia²⁵

Bądźcie zdrowi!

VII. Anneusz Seneka przesyła pozdrowienie Pawłowi i Teofilowi²⁶

Wyznaję, że dużą przyjemność sprawiła mi lektura Twoich listów, które wysłałeś do Galatów, Koryntian i Achajów²⁷ Obyśmy i my mogli wspólnie żyć według zasad tam przedstawionych, oddając rzeczywiście cześć Bogu²⁸ Faktycznie Duch Święty, który jest w Tobie i ponad najwznioślejszymi umysłami ludzkimi, kształtuje najznakomitsze myśli poprzez natchnienie Boże²⁹ Z tego powodu pragnąłbym, aby te wzniosłe sprawy, ilekroć je na piśmie przedstawiasz, nie zaprzępaściły dostojności swej treści brakiem wytworności słowa³⁰ I aby niczego nie ukrywać przed Tobą, mój bracie i niczym nie obciążać mego sumienia, oświadczam, że Twoje myśli zaniepokoiły Augusta³¹ Po przeczytaniu opisu początku „mocy” u Ciebie³², słowa jego były takie: można się jedynie dziwić, że ktoś taki, kto nie odbył regularnych studiów, zdolny jest stworzyć tak wzniosłe myśli³³ A ja mu odpowiedziałem, że bogowie zwykli przemawiać przez usta ludzi prawych³⁴,

²⁴ Zwrot *patientiam dare* nie jest poświadczony gdzie indziej. Tu ma znaczenie: „zachować cierpliwość” *Patientia* zajmuje ważne miejsce w listach św. Pawła - por. K. ROMANIUK, *Konkordancja do Pisma św. Nowego Testamentu*, Warszawa: ATK 1988, t.1, 69.

²⁵ Oznaką nawrócenia jest pokuta - takie też wymagania stawia św. Paweł tak Żydom, jak i poganom - por. Dz 17,30; 26,29; Hbr 6,6.

²⁶ Teofil - to adresat Ewangelii św. Łukasza i Dziejów Apostolskich, przyjaciel św. Łukasza. Uważa się, że autor Korespondencji pomylił go z Tymoteuszem, umiłowanym uczniem św. Pawła; w Dziejach Apostolskich i Listach św. Pawła jest on nazwany: *adiutor et frater Pauli* (por. C.W. BARLOW, *dz. cyt.*, 86). W apokryficznej korespondencji do Koryntian (1,1) Teofil jest wymieniany wśród przyjaciół św. Pawła - por. L. VOUAUX, *Les actes de Paul et ses lettres apocryphes*, Paris 1913, 248.

²⁷ Być może chodzi tu o 2 List do Koryntian, który św. Paweł tak zaczyna: „... do Kościoła Boga, który jest w Koryncie, ze wszystkimi świętymi jacy są w całej Achai” (2 Kor 1,1).

²⁸ Miejsce różnie interpretowane; zwrot *honor divinus* jest odczytany w wielu kodeksach jako: *honor divinus* - por. L. BOCCICOLINI PALAGI, *dz. cyt.*, 102-103.

²⁹ Korespondencja jedynie wspomina o natchnieniu Ducha Świętego w nauczaniu św. Pawła (por. List 1). O „natchnieniu” w Nowym Testamencie - por. K. ROMANIUK, *dz. cyt.*, t. 1, 266.

³⁰ Podobną ocenę Pisma św. daje św. Hieronim, wskazując na głębię i wzniosłość myśli oraz na niedoskonałość języka - por. Wstęp.

³¹ To jest cesarz Neron.

³² Być może był to fragment 1 Listu do Koryntian (1,18-31), który mówi o krzyżu jako o mądrości świata; mógłby to być również urywek 1 Listu do Koryntian 8,1-11,1 lub nawet 2 Listu do Koryntian 1,1-11.

³³ W Nowym Testamencie obecny jest motyw podziwu i uwielbienia dla mądrości Jezusa i apostołów, nie mających wykształcenia - por. Dz 4,13. Pojawia się on także w pismach apokryficznych, np. *Passio sanctorum apostolorum Petri et Pauli* - por. R.C. LIPSJUS, *dz. cyt.*, 153 nn.

³⁴ Por. Ps 8,3; Mt 11,25; Łk 10,21; Rz 16,18.

stronią zaś od takich, którzy mogą swoją wiedzę wypaczyć nawet w niewielkim stopniu prawdę objawioną³⁵ A kiedy podałem Augustowi przykład Watienusa, prostego wieśniaka, któremu ukazali się na polu reatyńskim dwaj mężowie, nazwani później Kastorem i Poluksem³⁶, wtedy on - jak się wydaje - zadowolił się tymi wyjaśnieniami.

Bądźcie zdrowi!

VIII. Paweł przesyła pozdrowienie Seneci

Chociaż dobrze wiem, że nasz Cezar, o ile wcześniej czy później nie odstąpi od tego, jest miłośnikiem rzeczy niezwykłych³⁷, jednak zezwala na to, by Ciebie wprawdzie nie obrażano, ale napominano. Uważam bowiem, że Ty rozważnie postąpiłeś, kiedy chciałeś go powiadomić o tym, co jest przeciwne kultowi i wychowaniu. Skoro bowiem on czci bogów pogańskich, nie widzę, co mógłbyś pomyśleć, że zechciałeś mu taką wiadomość przekazać, chyba że to - jak sądzę - iż darzysz mnie wielką miłością. Proszę Cię, byś odtąd tego nie czynił. Skoro mnie kochasz, musisz zatem uważać, by nie obrazić władczyni³⁸: wprawdzie obraza jej nie może zaszkodzić, nawet jeśliby ona trwała przy swoim zdaniu, nie może też nikomu pomóc, jeśliby od niego odstąpiła. Ona nie będzie się złościć, jeśli jest królową, będzie zaś czuła się obrażona, jeśli jest kobietą³⁹

Bądź zdrow!

IX. Seneka przesyła pozdrowienia Pawłowi

Wiem, że niepokoisz się listem, w którym napisałem Ci o lekturze Twego pisma Cezarowi⁴⁰ Uczyniłem to nie ze względu na osobiste motywy, ile raczej ze względu na charakter tych spraw, które odciągają umysły ludzi od wszelkich godnych rytuałów i dobrych obyczajów, tak że dzisiaj nic mnie nie zdziwi, bo z wielu dokumentów doskonale już poznałem te sprawy⁴¹ Postępujmy zatem w zupełnie inny

³⁵ Por. 1 Kor 1,19.26-29.

³⁶ Por. CICERO, *De natura deorum* 2,6; 3,11; VALERIUS MAXIMUS, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* 1,8,1; PLUTARCHUS, *Aemilius Paulus* 24,3; FLORUS, *Epitome* (1,28) 2,12,14-15; MINUCIUS FELIX, *Octavius* 7,3; LACTANTIUS, *Institutiones divinae* 2,7,10.

³⁷ Na niezwykłość upodobań Nerona wskazywali pisarze starożytni, jak: SVETONIUS, *Nero* 56; PLINIUS MAIOR, *Naturalis historia* 11,261; 19,39; 30,15; 37,45; SENECA, *Naturales Quaestiones* 5,8,3.

³⁸ To jest cesarzowa Poppea Sabina.

³⁹ Jeśli cesarzowa się nawróci, stanie się kobietą łaskawą - jest to częsty motyw apokryficzny: por. L. VOUAUX, *dz. cyt.*, 78 nn.

⁴⁰ Por. *List* 7, gdzie mowa o Listach do Galatów, Koryntian i Achajów - tj. 2 List do Koryntian.

⁴¹ Po śmierci prefekta Burrusa również Seneka stracił wpływy na dworze Nerona - por. SVETONIUS, *Nero* 7 i 26; TACITUS, *Annales* 14,52,1.

sposób! A jeżeli w przeszłości popełniono jakąś nieostrożność, zechciej mi przebaczyć. Posyłam Tobie książkę zatytułowaną „O pełni słów”⁴²

Bądź zdrów, o najdroższy Pawle!

X. Paweł przesyła pozdrowienie Senece

Ilekróć piszę do Ciebie i umieszczam moje imię zaraz przy Twoim⁴³, daję dowód, że jestem w poważnej sprzeczności z moją religią⁴⁴ Albowiem powinieniem - jak to często wyznawałem - być wszystkim dla wszystkich⁴⁵ i w Twojej osobie⁴⁶ uszanować to, co prawo rzymskie przyznało godności senatora⁴⁷, a mianowicie: wybierać ostatnie miejsce na końcu listu⁴⁸, nie pragnąc czynić niczego, co odpowiadałoby własnym zachciankom, a sprowadzałoby kłopoty i niestawę na innych.

Bądź zdrów, najczcigodniejszy nauczycielu!⁴⁹ Dan 27 czerwca, za konsulatu Nerona po raz trzeci i Messali⁵⁰

XI (XIV?). Seneka przesyła pozdrowienie Pawłowi

Bądź pozdrowiony, mój najdroższy Pawle! Czy sądzisz, że ja nie smucę się i nie ubolewam nad tym, że wy niewinnie jesteście często narażeni na męczeństwo?⁵¹ Czy jest mi obojętne to, że cały lud uważa was tak za okrutnych, jak i za występnych, jeśli sądzi, że to wy jesteście odpowiedzialni za wszystko, co złego się

⁴² Dzieło *De verborum copia*, przypisywane Senece (por. QUINTILIANUS, *Institutio oratoria* 12,10,11), dotarło do nas w wersji skróconej jako „Formula vitae honestae”: Marcin z Bragi (†580) połączył w jedno skrót *De verborum copia* z wyciągiem z Listów Seneki do Lucyliusza - por. L. BOCCIOLINI PALAGI, *dz. cyt.*, 117-119. Przesłanie przez Senekę św. Pawłowi podręcznika wymowy odpowiadałoby pragnieniu, by listy Pawła odznaczały się pięknym językiem (por. *List 7*).

⁴³ Umieszczenie imienia na początku i na końcu listu nie warunkują jedynie powody retoryczne - por. *List 12*.

⁴⁴ Miejsce to jest dowodem na to, że autor Korespondencji nie zaliczał Seneki do grona chrześcijan.

⁴⁵ Por. 1 Kor 9,22; 10,33.

⁴⁶ Zwrot *in tua persona* (lub *in tuam personam*) jest wyrażeniem retorycznym - por. *List 2*.

⁴⁷ W prawie rzymskim nie było przepisu normującego te sprawy: mowa jest tu prawdopodobnie o prawie zwyczajowym - por. A. MOMIGLIANO, *The conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford 1963, 239.

⁴⁸ Zwrot *perfecta epistula* zmieniono na *epistula perlecta* - co mówiłoby o obowiązku przeczytania listu po napisaniu, jak też zaadresowania i złożenia podpisu (por. C.W. BARLOW, *dz. cyt.*, 44).

⁴⁹ *Devotissimus* - w późnej łacinie zwrot o znaczeniu honorowym: *devotus* znaczy: oddany, poświęcony, pobożny - co mogłoby wskazywać na związki Seneki z chrześcijaństwem.

⁵⁰ To jest 27 lipca 58 r.: w tym roku Neron był konsulem razem z Markiem Waleriuszem Messalą Korwinusem.

⁵¹ Neron uczynił z chrześcijan kozła ofiarnego, oskarżając ich o podpalenie Rzymu.

w mieście wydarzy?⁵² Lecz spokojnie to znośmy i wykorzystajmy sposobność do obrony, którą los nam podsunie, aż niepokonana szczęśliwość położy kres złu⁵³ Również epoka starożytna zniosła Macedończyka, syna Filipa, Cyrusów, Dariusza, Dionysiusza; a nasza epoka zniosła Gajusza Cezara - tym wolno było uczynić wszystko, co się im spodobało⁵⁴. Doskonale wiadomo, jakie było źródło pożarów, które często nawiedzały Rzym⁵⁵ Lecz gdyby mali prości ludzie mogli wyjawić przyczyny i wolno im było mówić swobodnie w takich ciemnościach⁵⁶, to wszystko już dla wszystkich byłoby jasne⁵⁷ Oj! często się zdarza, że chrześcijan i Żydów skazuje się na śmierć jako podpalaczy⁵⁸. Ale ten rozbójnik⁵⁹, a jest nim każdy, kto rozkoszuje się torturami i ucieka się do kłamstwa⁶⁰, będzie miał koniec w wyznaczonym dla siebie czasie, na który zasłużył⁶¹ I tak wszyscy najlepsi zostali ofiarowani za wielu dla jednego⁶², tak również ten, przeznaczony za wszystkich na

⁵² W Rzymie rozszerzano takie wieści o chrześcijanach - por. TACITUS, *Annales* 15,44,2-4, gdzie chrześcijaństwo określa jako „złubny zabobon” (*exitibilis superstitio*).

⁵³ Odwołanie się do filozofii stoickiej, której wyznawcą był Seneka (por. *Epist.* 61,1) - por. L. BOCCIOLONI PALAGI, Seneca e il sogno escatologico, *SIF* 4(1979), 155-168.

⁵⁴ Podane są imiona tych władców, którzy zaznaczyli się szczególnym okrucieństwem. Również tych samych uznał za okrutnych Seneka w swych pismach - por. K. OBRYCKI, Epizody historyczne w pismach filozoficznych Seneki, *WST* 1(1983), 284-292.

⁵⁵ Chodzi tu o znany pożar Rzymu w 64 r., o którym piszą Tacyt, Swetoniusz i Dion Kasjusz. Przysłówek *saepe* zakłada, że pożary w Rzymie wybuchały często (por. PLINIUS MAIOR, *Naturalis historia* 17,5). Autor Korespondencji mógł - jak się wydaje - połączyć dwie różne tradycje: jedną, która przedstawia pożar z 64 r. jako częste nieszczęście (*casus in urbe frequens*); drugą, która przypisuje Neronowi odpowiedzialność za zniszczenia miasta (por. TACITUS, *Annales* 15,38,1)

⁵⁶ Określona jest tu atmosfera ucisku, która charakteryzowała panowanie Nerona. Termin *tenebrae* w znaczeniu „nieszczęśliwe czasy” występuje już w łacinie klasycznej (por. CICERO, *Pro Sextio Roscio Amerino oratio* 91).

⁵⁷ Zwrot *omnes... omnia* - figura retoryczna zwana *poliptoton* lub *traductio* (powtórzenie tego samego wyrazu w innej formie lub znaczeniu) - por. 1 Kor 9,22; 10,33.

⁵⁸ W okresie julijsko-klaudyjskiego panowania nie rozróżniano Żydów od chrześcijan (por. SVETONIUS, *Claudius* 25,3); stąd osądzenie o podpalenie Rzymu spadło na Żydów i chrześcijan - por. L. HERRMANN, Quels Chrétiens ont incendié Rome? *RBPh* 27(1949), 637.

⁵⁹ Termin *grassator* lub *latro* u pisarzy chrześcijańskich jest właściwym epitetem nadawanym prześladowcy chrześcijan, szatanowi, antychrystowi - por. AUGUSTINUS, *Sermo* 168,1; AMBROSIASTER, *In Apocalipsim expositio* 13.

⁶⁰ Wyrażenie: *voluptas carnificina* i *mendacium velamentum* - to typowe określenia tyra (por. LACTANTIUS, *Divinae Institutiones* 5,12,1); odniesienie ich do Nerona jest dowodem istnienia wśród chrześcijan legendy, która upatrywała antychrysta w Neronie; legenda ta rozpowszechniała się w IV w. - por. W. BOUSSET, *Der Antichrist in der Überlieferung des Judentums des N.T. und der alten Kirche*, Göttingen 1895, 93-98.

⁶¹ Według legendy panowanie Nerona-antychrysta oznaczało koniec czasów; stąd odwoływano się do tekstów biblijnych: tu por. Ap 13 nn; 2 Tes 2,6-7.

⁶² Jest to parafraza Wergiliusza, *Aeneis* 5,815: *unum pro multis dabitur caput*. W Eneidzie mowa jest o Palinurze, którego śmierć ocali towarzyszy; tu zaś śmierć chrześcijan ocali innych obywateli Rzymu (por. 2 Kor 5,14; Rz 5,11 nn).

śmierć, spłonie w ogniu⁶³ W ciągu sześciu dni pożar strawił sto trzydzieści dwa pałace i cztery tysiące domów czynszowych, a siódmego dnia zatrzymał się⁶⁴

Życzę ci bracie, byś dobrze się czuł! Dan 28 marca, za konsulatu Frugusa i Bassusa⁶⁵

XII (XI). Seneka przesyła pozdrowienia Pawłowi

Bądź pozdrowiony, mój najdroższy Pawle! Jeśli imię tak wielkiego i umiłowanego przez Boga człowieka⁶⁶ będzie, nie mówię złączone, ale jednym i tym samym z moim, to taki człowiek nie okaże się innym, jak tylko lepszym dla Twego Seneki⁶⁷ Ponieważ jawisz się niczym wierzchołek i szczyt wszystkich wysokich gór, czyż nie chcesz więc, bym i ja się cieszył tym, że stałem się tak bliski Tobie, skoro mnie ceni się teraz jako tego, który jest do Ciebie podobny?⁶⁸ Dlatego nie uważaj się za niegodnego, żeby wymieniać swoje imię na początku listu⁶⁹, jeśli nie chcesz wywoływać wrażenia, że mnie raczej poddajesz próbie, niż chwalisz, zwłaszcza że jesteś obywatelem rzymskim⁷⁰ W Twoim liście moje miejsce jest także Twoim: i obym mógł również uważać Twoją pozycją za moją!⁷¹

Bądź zdrow, mój najdroższy Pawle! Dan 23 marca, za konsulatu Apronianusa i Kapitona⁷²

⁶³ Termin *cremare* był używany w literaturze chrześcijańskiej na oznaczenie kary piekła lub czasów apokaliptycznych - por. PRUDENTIUS, *Hamartigenia* 735; AUGUSTINUS, *De civitate Dei* 18,23; COMMODIANUS, *Carmen apologeticum* 1053.

⁶⁴ Opis zniszczeń, jakie wyrządził pożar Rzymu w 64 r., podaje Tacyt (*Annales* 15,40-41) i Swetoniusz (*Nero* 38,2). Przy tym Tacyt wspomina o liczbie dzielnic miasta, które uległy zniszczeniu: z 14 dzielnic 4 były nienaruszone, 3 doszczętnie zniszczone, a w 7 zachowały się jedynie nieliczne budowle. Dokładne liczby zniszczonych podczas pożaru w 64 r. budowli pochodzą prawdopodobnie z anonimowego źródła - por. J. BEAUJEN, *L'incendie de Rome en 64 et les Chrétiens*, *Lotomus* 19(1960), 68 nn.

⁶⁵ Z treści wynika, że list ten był napisany po pożarze Rzymu; datowany jest 28 marca 64 roku. Tacyt zaś podaje, że pożar rozpoczął się 19 lipca 64 r. (*Annales* 15,41,2). Jednakże w IV wieku datę śmierci św. Pawła przyjmuje się na dzień 29 czerwca 64 r. (por. *Martyrologium Hieronymianum*), która nastąpiła po wybuchu pożaru. Stąd też list ten był datowany przed śmiercią św. Pawła. Imiona konsulów brzmiały w całości: Gajusz Lekaniusz Bassus i Marek Licyniusz Frugus.

⁶⁶ Por. 1 Tes 1,4; 2 Tes 2,12.

⁶⁷ Por. Iz 2,2; Mi 4,1.

⁶⁸ Jest to motyw retoryczny; autor *Korespondencji* wykorzystał materialne podobieństwo imion Pawła i Seneki do ukazania duchowego ich pokrewieństwa, tj. przyjaźni, która jednoczy ducha.

⁶⁹ Zwrot: *prima facie epistolarum* jest równoznaczny z *prima fronte* i oznacza początek listu.

⁷⁰ Por. Dz 16,37; 22,25-29.

⁷¹ Por. HIERONYMUS, *De viris illustribus* 12, gdzie mowa jest o pragnieniu Seneki wobec Pawła (przypis 1).

⁷² To jest w roku 59.

XIII. Seneka przesyła pozdrowienia Pawłowi

Wiele swoich wywodów wciąż wyprowadzasz za pomocą alegorii i w sposób niejasny⁷³. Dlatego powinieneś bardziej doceniać wielką moc myśli, która Tobie została udzielona. Albowiem Twoim pismom potrzeba nie tyle wykwintnego języka, ale raczej rzetelnej dbałości zewnętrznej⁷⁴. Nie daj się zwieść tym, o czym - jak pamiętam - mówili często liczni pisarze, którzy przesadnie dbając o formę, poprawili myśl i odbierali moc treści⁷⁵. Bardzo chciałbym, żebyś wyświadczył mi grzeczność tym, że będziesz używać poprawnego języka⁷⁶ i nadasz Twoim szlachetnym myślom piękną szatę, tak że wspaniałomyślny dar, który Tobie został udzielony⁷⁷, opuściwszy Ciebie może korzystnie dotrzeć do innych.

Bądź zdrów! Dan 6 lipca, za konsulatu Lurkona i Sabinusa⁷⁸

XIV (XII?). Paweł przesyła pozdrowienie Senece

W czasie Twych rozmyślań zostały objawione prawdy, które nieliczni poznali dzięki udzielonemu im przez Bóstwo przywilejowi⁷⁹. Jestem więc pewny, że rozsiewam na urodzajnym już polu nieśmiertelne ziarno⁸⁰, które nie jest łatwo psującą się materią, ale niezmiennym Słowem Boga: Ono wyszło od Tego, który żyje i trwa na wieki⁸¹, i skoro Ty zacząłeś już Je rozumieć⁸², w przyszłości stanie się dla Ciebie trwałym oparciem. Powinieneś unikać religijnych praktyk pogan i Żydów i

⁷³ Terminy: *allegorice et aenigmatice* występują w tekstach gramatycznych i retorycznych; w łacinie klasycznej znane było wyrażenie: *allegoria et aenigma* - por. M. LAUSBERG, *Untersuchungen zu Senecas Fragmenten*, Berlin 1970, 16-30.

⁷⁴ Wyrażenia: *vis rerum, ornamentum verborum, cultus* są technicznymi terminami retoryki (por. M. LAUSBERG, *dz. cyt.*, 16 nn.). Przy ich pomocy autor wyraził sąd o stylu listów św. Pawła.

⁷⁵ Autor myli tu Senekę filozofa z Seneką retorem, przypisując pierwszemu poglądy drugiego.

⁷⁶ Wyraz *latinitas* jest technicznym terminem retorycznym; oznacza poprawność, czystość języka łacińskiego (por. M. LAUSBERG, *dz. cyt.*, 254). Zignorowano natomiast fakt, że językiem św. Pawła była greka.

⁷⁷ Wyraz: *munus* użyty jest jako techniczny termin religijny; oznacza: natchnienie Boże (por. Ch. MOHRMANN, *Études sur le latin des Chrétiens*, Roma 1958, t. 1, 117).

⁷⁸ Datowanie nie jest całkiem jasne. Wymieniono imiona konsulów zastępczych (*consules suffecti*) z roku 58.

⁷⁹ Wyraz *divinitas* rzadko występuje u pisarzy chrześcijańskich; czasownik *revelare* jest technicznym terminem religijnym. Autor Korespondencji połączył je, by wskazać, że Seneka należał do wybranych, którym Bog objawił prawdy dla wielu zakryte.

⁸⁰ Metafora o zasiewie występuje często w Nowym Testamencie - por. Mt 13,3 nn; Mk 4,3 nn; Łk 8,5 nn.

⁸¹ Por. 1 P 1,23 nn; 1 J 2,14; Dz 6,7; 12,24; 19,20.

⁸² Zwrot: *prudencia tua* (podobnie jak: *claritas tua, magnificentia tua, clementia tua* itp.) występują często w epistularzach IV wieku, por. AUGUSTINUS, *Epist.* 57,1; 258,5; HIERONYMUS, *Epist.* 74,6.

stać się nowym świadkiem Jezusa Chrystusa⁸³, kiedy będziesz przekazywał nieskazitelną mądrość w zgodnej z zasadami retoryki formie, aby ona przeniknęła duszę ziemskiego władcy, jego dworzan i wiernych przyjaciół⁸⁴, dla których może się wydawać przykra i niezrozumiała, gdyż wielu na nią się nie otworzy. Lecz mimo to Słowo Boga przeniknie do ich wnętrza i jak każde dobro, które jest, żywe, zrodzi nowego człowieka⁸⁵, który jest istotą wieczną, nie podlega zepsuciu⁸⁶ i z tej ziemi zmierza do Boga.

Bądź zdrów, najdroższy nam Seneko! Dan 1 sierpnia, za konsulatu Lurkona i Sabinusa⁸⁷

DE SCRIPTIS APOCRYPHIS
QUAE LUCII ANNAEI SENECAE EPISTULAE
AD SANCTUM PAULUM MISSAE ET AB EO ACCEPTAE FEREBANTUR
(Summarium)

Meletemate nostro cum de origine, natura ac Polona illorum scriptorum versione commentari animum induxissem, primum plurimas controversias de isdem epistulis iam christiana antiquitate ortas perstringere placuit.

Quarum quidem gravissima est de veris harum epistularum auctoribus indicandis, quae quantum difficultatis habeat, facile intelligi potest, quod et discrepantibus variorum virorum doctorum sententiis et ipsa earum epistularum vetustate impedimur.

Deinde, ut bonorum librorum manuscriptorum historia explicaretur, in eorum auctoribus, locis et temporibus investigandis sedulo laboravi, demum ipsum propositum, quo scriptores illarum epistularum ducebantur, perspicere conabar.

In altera meletematis parte Polona horum scriptorum versio commentario philologico et historico instructa apposita est.

Fuerunt illae epistulae, etsi optimo iure spuriae habentur, nostra diligentiore cura digna, quippe quae et veterum et recentiorum auctorum usque curiositatem moveant.

⁸³ Pogląd, że św. Paweł mógł zachęcać Senekę tak do odstąpienia od praktyk religijnych pogańskich czy żydowskich, jak też do dania świadectwa o Jezusie Chrystusie, jest całkowicie fałszywy - por. Wstęp.

⁸⁴ Jest to odwołanie się do literatury apokryficznej, według której św. Paweł dotarł na dwór Nerona (por. PSEUDO-LINUS, *Passio Pauli apostoli* 1).

⁸⁵ Por. Kol 3,9-10; Ef 4,24; 1 Kor 15,44-45.

⁸⁶ Por. 1 Kor 15,42 (Itala).

⁸⁷ To jest rok 58.